

– Трансформації будуть успішними, якщо за ними стоятимуть інтереси мас, але напрям, темп реформ завжди визначають лідери і групи еліт, які найглибше ці інтереси усвідомлюють і виражають.

– Громадська думка повинна бути або стихійно, або свідомо підготовлена до реформ роз'яснювальною роботою й діяльністю ініціаторів змін.

– Економічні негаразди або перекреслюють реформи політичних інститутів, або навіть призводять до політичних заворушень, які руйнують політичні інститути. Наприклад, головною причиною падіння радянської держави була не суб'єктивна позиція М. Горбачова, не «біловезька змова», не підступи «світового імперіалізму» (це другорядні чинники), а економічна неефективність радянської системи. А по-друге – політика та ідеологія КПРС і радянської держави.

– Взаємодія економіки й політики – це не вигадка марксизму. Ще давньогрецькі філософи писали про це (праці Платона). Форми взаємодії різні. У деякі періоди політика може домінувати над економікою. В умовах сучасної світової кризи держави посилюють вплив на фінансово-економічну політику, здійснюють макроекономічне регулювання. Тому ухвалення законів, перебування політичних інститутів мають урахувати економічний ефект цих дій у стратегічному й тактичному планах, з огляду на реакції населення й еліт на такі дії.

– У політичних реформах важливо врахувати не тільки об'єктивні чинники міжнародного політичного розвитку й внутрішньополітичну ситуацію в країні, а й суб'єктивний чинник: вплив лідерів на політичну ситуацію, їхні взаємини, дії груп владної еліти тощо. Величезною є роль лідерів у творенні держав, імперій, інших політичних інститутів. Але наскільки ж грандіозна роль очільників у їх загибелі! Александр Македонський, Тамерлан, Наполеон та інші підготували загибель імперій своїми неправильними рішеннями, самолюбством, нехтуванням інтересами груп еліт і мас.

– Кордони світу стають прозорими. Глобалізаційний та інформаційний процеси універсалізують світ. Тому трансформації політичних інститутів не повинні відриватися від світових тенденцій політичного процесу. Справді, жити у світі й ігнорувати його сьогодні не можуть ні диктатори, ні генії.

Є й інші чинники. Але головне – шукати істину під час реформ. Перемога на виборах – це не захоплення монополії на істину. Гітлер теж прийшов до влади шляхом виборів. Тому «політична істина» – не обітниця лідерів, не мовчання під тиском репресій, не повне підкорення настроям мас (маси теж можуть бути дезорієнтовані й помилятися), а відображення потреб та інтересів країни, держави, які треба правильно зрозуміти, оцінити й знайти шлях їх реалізації.

Політичні інститути нейтральні до істини та брехні. Зміст їхньої діяльності можна наповнити тим і тим. Але пошук істини, наснаження нею політичних інститутів і термінація нею їхніх функцій – шлях до легітимості політичних сил і політичних лідерів. І цей шлях нелегкий.

Ще одне важливе методологічне зауваження. Конституція України гарантує свободу совісті. Водночас політики повинні знати історію. Головний внесок епох Відродження і Просвітництва в суспільне життя – його десакралізація, тобто відділення церкви від держави, ліквідація домінування релігії у суспільній свідомості. Це системотворча парадигма світового політичного розвитку, політичної модернізації. Відхід від неї, спроби ресакралізації – це аж ніяк не новація, а архаїка й порушення Конституції України.

На завершення наголосимо на такому. По-перше, найвищі політичні інститути держави повинні бути політично відповідальними й подавати своєю діяльністю приклад громадянам України з виконання законів. Тож 87,6% (за результатами соціологічного опитування з 21 по 24 грудня 2012 року) населення України хоче, щоб «кнопкодавці» позбавляли мандатів. По-друге, в Україні на всіх рівнях шукають «чарівний папір» – концепцію, доктрину, програму, затверджену на найвищому рівні. А в світі такі документи давно є. Достатньо за взірць програми розбудови незалежної держави взяти «Декларацію незалежності Сполучених Штатів Америки», ухвалену 4 липня 1776 року, й адаптувати до національних особливостей України. Головне – не так власне сам національний «чарівний папір», а політична воля до реалізації того, що там накреслено. Може, й написаний він не нами, але розумний. Недарма Тарас Шевченко закликав і своє мати, і чужого не цуратися.

Природні ресурси як об'єкти екологічних правовідносин, що складаються в процесі використання континентального шельфу

Яна САЛМІНА,
аспірантка кафедри екологічного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
помічник-консультант народного депутата України

Проблема забезпечення людства життєво необхідними сировинними й енергетичними ресурсами сягає ще давніх часів. Високі темпи приросту світового споживання природних ресурсів останніми роками спонукають до пошуку нових їх запасів. Для України особливою гострою була проблема залежності від експортного палива, яка, на наше переконання, може бути розв'язана шляхом використання природних ресурсів власного континентального шельфу.

Відповідно до результатів досліджень, виконаних 2011 року Національним інститутом стратегічних досліджень при Президентові України, початкові сумарні запаси вуглеводнів українського сектора Чорного й Азовського морів оцінюються в 1,5 млрд. тонн умовного палива [9]. А за даними 2012 року Міжнародної громадської організації «Київський міжнародний енергетичний клуб» – початкові видобувні ресурси вуглеводнів на шельфі Чорного й Азовського морів оцінюються в 2,279 млрд. тонн

умовного палива [3]. Однак точні запаси вуглеводнів на українському шельфі все ще залишаються невідомими, оскільки буріння здійснюється на глибині не більш як 70 метрів, тоді як західні компанії освоїли технології видобутку на глибинах понад 2 км [4]. Відсутність правового регулювання правовідносин, що складаються в процесі використання континентального шельфу, зумовлює актуальність теми наукової статті.

Дослідженню окремих аспектів природних ресурсів континентального шельфу приділяли увагу такі зарубіжні вчені, як Альшакал-аль Катірі Алі Мустахіл Жаман, Д. Гаврілін, С. Гландін, Д. Джунусова, А. Колоколов, Я. Михалік. Проте, незважаючи на значний інтерес науковців України до континентального шельфу, у вітчизняній юридичній науці відсутні дослідження, присвячені проблемі визначення об'єктів правовідносин, що складаються в процесі використання континентального шельфу.

Тому, на нашу думку, важливим завданням є визначення об'єктів правовідносин, які складаються в процесі використання континентального шельфу, а особливо визначення їх поняття, змісту, класифікації, позаяк лише наявність об'єкта правовідносин зумовлює виникнення, зміну, реалізацію та припинення самих правовідносин. Натомість відсутність об'єкта правовідносин позбавляє сенсу існування будь-яких правовідносин.

У юридичній науці загально визнаним є розуміння об'єкта правовідносин як такого, з приводу чого виникають, існують певні правові відносини. Об'єктом екологічних правовідносин є природні об'єкти, природні ресурси, природні комплекси, природні умови тощо. На наше переконання, континентальний шельф є об'єктом екологічного права. Однак у розрізі правовідносин, які складаються в процесі використання континентального шельфу, потрібно говорити про їхні загальний і спеціальний об'єкти. Загальним об'єктом правовідносин, які складаються в процесі використання континентального шельфу, виступає сам континентальний шельф. Натомість його природні ресурси є спеціальними об'єктами вказаних правовідносин. Адже принципово важливою цінністю для людини та суспільства є саме природні ресурси континентального шельфу, тоді як він сам у контексті використання його природних ресурсів розуміється як місце їхнього залягання чи розміщення.

Слід звернути увагу на відмінність правової природи понять «природний об'єкт» і «природний ресурс». Природний об'єкт є певною мірою умовним правовим поняттям, яке дає можливість індивідуалізувати певну частину природного середовища, щоб визнати її об'єктом екологічного права. Це завершений екологічний комплекс з притаманними йому функціями, який нерозривно пов'язаний і взаємодіє з іншими елементами довкілля. Водночас природні ресурси — це певна сукупність запасів природних речовин, природної енергії чи певна корисна властивість природного об'єкта, що використовуються суспільством для задоволення своїх потреб, передусім матеріальних [6, с. 28, 86]. У процесі використання природного об'єкта, зауважує В. Петров, з нього вилучається речовина або через нього використовується та чи та властивість, що задовольняє потреби людей. Речовину, що входить до складу природного об'єкта, чи його корисну властивість називають природним ресурсом. Тому природні ресурси є частиною природного об'єкта, який виступає джерелом задоволення матеріальних, економічних потреб та інтересів людини [8, с. 357]. Ясна річ, людина та суспільство зацікавлені в природних ресурсах континентального шельфу, які використовуються під час їхньої господарської діяльності.

Законодавство України не містить визначення поняття «природні ресурси континентального шельфу». У науковій юридичній літературі, предметом дослідження якої був континентальний шельф, також відсутнє визначення згаданого поняття. Проте, на наше переконання, це не є істотним недоліком для забезпечення належного правового регулювання використання природних ресурсів континентального шельфу, а відповідно їх раціонального використання. У загальному розумінні пропонуємо

розглядати природні ресурси як сукупність природних багатств у межах континентального шельфу, які використовуються чи можуть бути використані в процесі господарської чи будь-якої іншої діяльності людини як джерело енергії, продукти виробництва, предмети споживання чи для задоволення інших потреб суспільства.

Для забезпечення належного правового регулювання використання природних ресурсів континентального шельфу, їх раціонального використання принципово важливим є наявність визначеного на законодавчому рівні кола природних ресурсів континентального шельфу, що дає змогу зрозуміти, з приводу яких природних ресурсів континентального шельфу складаються правовідносини в сфері їх використання.

Конвенція ООН про континентальний шельф 1958 року, ратифікована Україною в 1964-му, встановлює: природні ресурси континентального шельфу включають мінеральні й інші неживі ресурси морського дна та його надр, а також живі організми «сидячих» видів, тобто організми, котрі в період, коли можливий їх промисел, або перебувають у нерухомому стані на морському дні чи під ним, або не здатні переміщатися інакше, як перебуваючи в постійному фізичному контакті з морським дном чи його надрами (ч. 4 ст. 2).

Конвенція ООН з морського права 1982 року, ратифікована Україною в 1999-му, визначає, що природні багатства включають мінеральні й інші неживі ресурси поверхні та надр морського дна, а також живі організми «сидячих» видів, тобто організми, котрі в придатний, з промислової точки зору, період свого розвитку або прикріплені до морського дна чи під ним, або можуть переміщатися лише морським дном чи в його надрах (ч. 4 ст. 78).

Як правило, будь-яка класифікація передбачає деталізацію чого-небудь, із виокремленням складових частин, що входять до менш численних структур. Виходячи з положень згаданих міжнародних конвенцій, можна зробити висновок: в основу класифікації природних ресурсів континентального шельфу відразу покладено два різні критерії — за біологічними властивостями й характером розміщення. Так, за біологічними властивостями природні ресурси континентального шельфу поділяються на неживі ресурси і живі організми «сидячих» видів, а за характером розміщення — на ресурси на морському дні, ресурси в надрах морського дна, організми, прикріплені до морського дна чи розташовані під ним (або організми, котрі перебувають у нерухомому стані на морському дні чи під ним), організми, які переміщуються морським дном або в його надрах.

У доктрині права також класифікують природні ресурси континентального шельфу за біологічними властивостями та за характером розміщення (чи за територіальним розташуванням). Наприклад, на думку І. Каракаша, природні ресурси континентального шельфу можна класифікувати так: 1) за біологічними властивостями — живі й неживі ресурси; 2) за територіальним розташуванням — ті, котрі мешкають у водах; ресурси, які покривають морське дно; ресурси на морському дні; ресурси в надрах морського дна тощо [5, с. 207].

Згадані міжнародні конвенції класифікують природні ресурси континентального шельфу не як неживі та живі ресурси, а як неживі ресурси та живі організми «сидячих» видів. Це, в свою чергу, породжує низку запитань: чи в даному разі міжнародні конвенції розуміють живі організми «сидячих» видів як живі ресурси, чи навпаки? чи всі живі організми «сидячих» видів континентального шельфу розглядаються як ресурси тощо? Водночас ані Конвенція ООН про континентальний шельф 1958 року, ані Конвенція ООН з морського права 1982 року, ані відповідні законодавчі акти України не дають відповіді на порушені питання.

На нашу думку, поняття «організм» і «ресурс» є різними за своїм змістом. Зокрема, Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» визначає: організм, живий ор-

ганізм — це будь-яка форма біологічного існування, здатна до самовідтворення або передачі спадкових чинників. Організм — це жива істота, частини котрої впливають одна на одну так, що вони функціонують разом як біологічна система. А ресурси — це запаси чого-небудь, які можна використати в разі потреби. Отже, всі живі ресурси є живими організмами, але не всі живі організми є ресурсами.

Виходячи з конструкції побудови положення ч. 4 ст. 2 Конвенції ООН про континентальний шельф 1958 року, де визначено, що природні ресурси континентального шельфу включають мінеральні та інші неживі ресурси, а також живі організми «сидячих» видів, робимо висновок: усі живі організми «сидячих» видів є природними ресурсами континентального шельфу. Однак Конвенція ООН з морського права 1982 року містить відмінне положення, відповідно до якого природні багатства континентального шельфу, а не природні ресурси, включають мінеральні й інші неживі ресурси поверхні та надр морського дна, а також живі організми «сидячих» видів, що, своєю чергою, не дає змоги стверджувати: живі організми «сидячих» видів чи їх окремі види є природними ресурсами континентального шельфу.

Цікаво, що Закон РФ «Про континентальний шельф Російської Федерації» містить таке положення: «Перелік видів живих організмів, які є живими ресурсами континентального шельфу, встановлюється спеціально уповноваженим на те федеральним органом з рибальства». Відповідно, в Росії діє наказ Держкомрибальства «Про затвердження Переліку видів живих організмів, що є живими ресурсами континентального шельфу Російської Федерації» № 169 від 10.09.1996 року. У ньому подано вичерпний перелік живих організмів, котрі є живими ресурсами континентального шельфу. При цьому підкреслено: до живих ресурсів належать й «інші види промислових ракоподібних, молюсків, голкошкірих та інших безхребетних тварин, а також водоростей, морських трав та іншої морської рослинності, які згодом виявляться промисловими». Останнє положення дає підстави говорити про те, що на будь-якому етапі розвитку будь-які живі організми континентального шельфу, стосовно котрих наразі не здійснюється промисел, можуть стати промисловими.

На наше переконання, положення згаданих міжнародних конвенцій з класифікації природних ресурсів континентального шельфу повинні ввійти в проект закону про континентальний шельф України та знайти своє відображення у такій редакції: «Природні ресурси континентального шельфу України включають мінеральні й інші неживі ресурси морського дна та його надр, а також живі ресурси, тобто живі організми «сидячих» видів». Стосовно живих ресурсів континентального шельфу доцільно було б закріпити у вказаному проекті закону таке положення: «Перелік живих організмів «сидячих» видів, які є живими ресурсами континентального шельфу України, встановлюється центральним органом влади в сфері охорони навколишнього природного середовища та забезпечення раціонального використання природних ресурсів».

Для глибшого розуміння сутності природних ресурсів континентального шельфу розглянемо їх види, зафіксовані Конвенцією ООН про континентальний шельф 1958 року та Конвенцією ООН з морського права 1982 року. Обидва міжнародні документи поділяють неживі ресурси на мінеральні та інші, при цьому визначення поняття мінеральних ресурсів відсутнє, а що розуміється під «іншими» неживими ресурсами, не уточнюється. Однак чітко зрозуміло, що поняття «неживі ресурси» включає в себе мінеральні ресурси.

Мінеральні ресурси — природні мінеральні нашарування земної кори неорганічного й органічного походження, які можуть бути ефективно використані в сфері матеріального виробництва. Це — сукупність природних ресурсів, розміщених в надрах держав, їхніх континентальних шельфів і в цілому всього світу [1, с. 182–183]. Мінеральні ресурси є основою для розвитку важливих

галузей промислового виробництва (енергетики, чорної та кольорової металургії, хімічної промисловості, будівництва).

За сферою промислового використання мінеральні ресурси поділяють на: 1) паливно-енергетичні (нафта, природний газ, уранові руди, торф); 2) рудні (мідні, залізні, марганцеві руди); 3) гірничо-хімічні (фосфори, калійні солі); 4) природні будівельні матеріали, нерудні природні ресурси, а також коштовне, технічне та підроблене каміння (яшма, кришталь); 5) гідромінеральні (підземні прісні й мінералізовані води).

Мінеральні ресурси мають кількісну оцінку, виражену запасами природних ресурсів як виявлених, так і розвіданих. При цьому цифра розвіданих запасів мінеральної сировини може змінюватися залежно від обсягів видобування природних ресурсів, ступеня розвідки, а також від розвитку геологічних знань про формування земної кори та можливих концентрацій природних багатств у різних її частинах.

Натомість законодавство України, на відміну від Конвенції ООН про континентальний шельф 1958 року та Конвенції ООН з морського права 1982 року, виокремлює серед природних ресурсів континентального шельфу корисні копалини, а не мінеральні ресурси. Зокрема, в частині регулювання правовідносин у сфері використання природних ресурсів континентального шельфу застосовується Кодекс України про надра й інші законодавчі акти. Відповідно до ч. 1 ст. 5 зазначеного кодексу державний фонд надр включає зокрема й ділянки надр континентального шельфу. Складовою частиною надр як об'єктів права надрокористування є родовища корисних копалин (нагромадження в надрах, на поверхні землі, в джерелах вод і газів та на дні водоймищ мінеральних речовин, які за кількістю, якістю й умовами залягання придатні для промислового використання). З огляду на те, що мінеральні ресурси є природними речовинами мінерального походження (або мінеральними речовинами), Кодекс України про надра, визначаючи корисні копалини через мінеральні речовини, фактично ототожнює їх з мінеральними ресурсами.

На нашу думку, поняття «мінеральні ресурси» та «корисні копалини» не є тотожними. Так, сама Конвенція ООН з морського права 1982 року розмежовує їх. З точки зору міжнародного права, мінеральні ресурси — це «ресурси на місці», тобто ресурси в місці їх залягання — у надрах, на морському дні. Друге поняття корисних копалин визначено як мінеральні ресурси, що вже «вилучені» з місця залягання (ст. 133 згаданої конвенції). А стаття 5 Кодексу України про надра під корисними копалинами, тобто мінеральними речовинами, придатними для промислового використання, а отже не вилученими, має на увазі мінеральні ресурси.

На наше переконання, імплементуючи положення Конвенції ООН про континентальний шельф 1958 року та Конвенції ООН з морського права 1982 року в законодавство України, потрібно говорити про мінеральні ресурси континентального шельфу, адже правовідносини в сфері використання природних ресурсів континентального шельфу складаються щодо ресурсів (мінеральних), які містяться в межах континентального шельфу та є придатними для промислового використання. А вже результатом такого використання є вилучення ресурсів із місць їх залягання, тобто отримання корисних копалин.

Нагадаємо, Конвенція ООН про континентальний шельф 1958 року та Конвенція ООН з морського права 1982 року не містять визначення живих ресурсів континентального шельфу, а послуговуються поняттям живих організмів «сидячих» видів.

У зв'язку із зазначеним зауважимо: життя в океані представлено різними організмами, у ньому мешкає понад 200 тис. їх видів. Океанічна біота (стала сукупність рослин, тварин, грибів і бактерій, об'єднаних спільною територією поширення) поділяється на такі основні групи: планктон, нектон і бентос [2, с. 43]. Саме в контексті дослідження проблем використання природних ресурсів

континентального шельфу має значення така група живих організмів Світового океану, як бентос (організми, котрі населяють морське дно). Ці істоти функціонують за рахунок того, що у поверхневому шарі океанічних вод в результаті фотосинтезу постійно поповнюються запаси органічної речовини. Певна частина відмерлої органічної речовини занурюється на дно й поїдається бентосними організмами.

У законодавстві України також не розкрито поняття живих ресурсів саме континентального шельфу. Однак Закон України «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» № 486—IV від 6 січня 2003 року дає визначення поняття «водні живі ресурси» (це – сукупність організмів, життя яких неможливе без перебування у воді). Наведене поняття за своїм змістом ширше, ніж поняття «живі ресурси континентального шельфу», адже включає не лише живі ресурси континентального шельфу, а й інші природних об'єктів. А от Закон України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» № 3677—VI від 8 липня 2011 року дає визначення водних біоресурсів, аналогічне наведеному вище визначенню водних живих ресурсів. Відповідно до згаданого закону до водних біоресурсів належать також водні біоресурси, які перебувають в умовах природної волі континентального шельфу України. Отже, поняття «водні живі ресурси» та «водні біоресурси», які вживаються в законодавстві України, тотожні, однак вони не можуть бути повноцінним заміником поняття «живі ресурси континентального шельфу».

Проаналізувавши положення згаданих міжнародних конвенцій, доходимо висновку: ці акти по-різному визначають поняття «живі організми «сидячих» видів», у результаті чого відсутнє єдине його розуміння. Так, Конвенція ООН про континентальний шельф 1958 року відносить до живих організмів «сидячих» видів зокрема організми, котрі в придатний з промислової точки зору період свого розвитку можуть переміщатися морським дном чи в його надрах. А Конвенція ООН з морського права 1982 року обстоює позицію, згідно з якою живі організми континентального шельфу не здатні самостійно переміщатися.

Вважається, наприклад, що донні риби (риби, котрі значну частину свого життєвого циклу перебувають на морському дні чи в безпосередній близькості до нього), з біологічної точки зору, живуть на поверхні та в надрах морської мілини. Такий факт дає підстави відносити донних риб до «сидячих» видів [7, с. 159]. Проте в Коментарі Комісії міжнародного права ООН 5-ї сесії зазначено, що зі складу природних ресурсів континентального шельфу потрібно виключати донних риб та інші види, які лише періодично перебувають на морському дні [10, с. 74]. С. Молодцов підкреслює: живі організми функціонують на поверхні морського дна, а інколи в його надрах. При цьому окремі організми постійно пов'язані з дном моря. Підкреслюючи тимчасовий характер перебування таких риб на морському дні, науковець висловлює думку, що донних риб не можна відносити до «сидячих» видів, бо це суперечитиме визначенню останніх, закріпленому в Конвенції ООН про континентальний шельф 1958 року та Конвенції ООН з морського права 1982 року.

У законодавстві України на сьогодні міститься визначення поняття «сидячих» видів. Так, спільний наказ Міністерства аграрної політики України та Міністерства охорони навколишнього природного середовища України № 248/273 від 12.07.2004 року визначає «сидячі» види як водні живі ресурси, що в період їх можливого промислу перебувають у нерухомому стані на морському дні чи під ним або не здатні пересуватись інакше, як перебуваючи в постійному фізичному контакті з морським дном чи його надрами. Однак в основу визначення поняття «сидячих» видів тут покладено лише положення Конвенції ООН з морського права 1982 року.

На нашу думку, визначення поняття живих організмів «сидячих» видів обов'язково має бути закріплене в проекті закону про континентальний шельф України, але у

вигляді окремого пункту статті, присвяченої визначенню понять. До того ж вказане поняття обов'язково повинно враховувати положення не лише Конвенції ООН з морського права 1982 року, а й Конвенції ООН про континентальний шельф 1958 року.

Отже, ми з'ясували: загальним об'єктом правовідносин, які складаються у процесі використання континентального шельфу, є сам континентальний шельф. Безпосередньо природні ресурси континентального шельфу виступають спеціальними об'єктами вказаних правовідносин. При цьому для загального розуміння запропоновано визначити природні ресурси континентального шельфу як сукупність природних багатств у його межах, що використовуються чи можуть бути використані в процесі господарської чи будь-якої іншої діяльності як джерело енергії, продукти виробництва, предмети споживання чи для задоволення інших потреб людини і суспільства.

Здійснений аналіз показав: у законодавстві України чітко не визначено видів природних ресурсів континентального шельфу. А це не дає змоги забезпечити їх належне правове регулювання й, відповідно, раціональне використання та охорону. Як наслідок, обґрунтовано високоступово про те, що до складу природних ресурсів континентального шельфу належать живі та неживі ресурси. Поняття «неживі ресурси» включає в себе мінеральні ресурси. Однак поняття «мінеральні ресурси» та «корисні копалини» не є тотожними.

З огляду на істотні прогалини в законодавстві України в частині визначення поняття та класифікації природних ресурсів континентального шельфу доцільним, на нашу думку, є закріплення на законодавчому рівні низки запропонованих вище положень, які повинні знайти своє відображення в проекті закону про континентальний шельф України. □

Джерела

1. Большая советская энциклопедия. — Соч.: В 30-ти томах. / Гл. ред. А. М. Прохоров / Изд. 3-е. — М.: Советская Энциклопедия, 1975. — Т. 20. — Плата-Проб, 1975. — 608 с.
2. Вейл П. Популярна океанографія / Пер. з англ. Г. І. Баранова, В. В. Панова, А. О. Шпайхер. Під редакцією і з передмовою А. Ф. Трешнікова. — Л.: Гидрометеоздат, 1977. — 504 с.
3. Всі на шельф! Міжнародна громадська організація «Київський міжнародний енергетичний клуб» // [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.qclub.org.ua/articles/vsi-na-shelf/>
4. Юлія Цирфа. Енергетичний фен-шуй: пріоритети розстановки ресурсних позицій / Віче. — 2012. — № 1. — С. 22–25.
5. Экологическое право Украины: Курс лекций / Под ред. Каракаша И. И. — Одесса: «Латсар», 2001. — 348 с.
6. Кобецька Н. Р. Екологічне право України: Навч. посіб. / Н. Р. Кобецька. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 352 с.
7. Перес Ж.-М. Жизнь в океане / Пер. с франц. А. Л. Анрес и В. Е. Стрельцова. — Л.: Гидрометеоздат, 1966. — 560 с.
8. Петров В. В. Экологическое право России. — М.: Изд-во БЕК, 1995. — 557 с.
9. Стан і перспективи видобутку нафти і газу на українському шельфі Чорного і Азовського морів: Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України від 25 січня 2011 року // [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://od.niss.gov.ua/articles/426>
10. Cosford E. I. The continental shelf 1910–1945 / The McGill Law Journal, Montreal. — 1958. — V. 4. — P. 246.